

Transformatie

deel 2 uit een serie van drie

door Marchinus Hofkamp

Bij allerlei vreemdsoortige wezens, die in tribale en religieuze kunst zijn afgebeeld, realiseren wij ons nog nauwelijks, dat de tribale mens zulke wezens steeds in zijn directe omgeving weet. In het vorige nummer hebben we ze leren kennen als de goddelijke mogelijkheid om een afwijkende gestalte aan te nemen.

32. Dogon - Samen in één onderlijf, ruiter-koppel op de Antilope 'Ka' - h 42

In de lokale beleving kunnen naast geesten zelfs ook sommige mensen door middel van bovennatuurlijke krachten veranderen in vorm, om daarmee gewenste mogelijkheden te bereiken, welke voor anderen dan weer zeer ongewenst kunnen zijn. Om overzicht te houden in deze veelheid aan vormen, hanteren we hier een indeling naar vormtype, waarbij we in maart begonnen met de 'Kwantitatieve Transformatie'.

Kwantitatieve Transformatie

Hierbij zagen we, dat het aantal lichaamsdelen aan zo'n wezen / object flink kan afwijken : meer of minder armen, benen, ogen of oren. Nog vreemder wordt het, als er *meer dan één heel hoofd* te zien is, of zelfs een dubbele romp, of deel daarvan. Toch komt zo'n afbeelding nog relatief vaak voor, en zelfs op allerlei plekken van de wereld. En het blijkt ook van alle tijden, zoals in het precolumbiaanse beeldje uit het derde millennium BC (*afb 33*) en de al in *afb 20A & B* getoonde beeldjes met drie ogen in plaats van vier. Ook in onze regio's hebben ooit dergelijke afbeeldingen een (waarschijnlijk religieuze) rol gespeeld, zoals een neolithicus beeldje uit de Balkan (*afb 34*) laat zien, en een eind vijftiende eeuwse tekening uit Neurenberg (*afb 35*). In Afrika vond ik zulke voorstellingen bij de Mambwe (*afb 36*), de Chamba (*afb 37*), de Lobi (*afb 38*) en de Dogon (*afb 39*). Bij de Dogon vroeg ik naar de betekenis van die twee hoofden, maar meer dan dat dit wel een afbeelding van 'transformatie' moest zijn, kon

Twee-hoofdig - 33. pre-Columbiaans

(of wilde) men mij niet vertellen. Hetzelfde was het geval bij het drie-hoofdige Dogon bronsje (afb 40). Een beeld van een Dogonruiter op de rug van de antilope 'Ka' (afb 32) heeft zelfs ook twee bovenlijven. Hierna zal het niemand meer verbazen, dat tweehoofdigheid op veel meer plekken op de wereld te vinden is. Als voorbeelden laat ik nog twee beeldjes uit Oceanië zien, een van Paaseiland (afb 43) en een van de Sociëteits-Eilanden (afb 44).

34. in Neolitisch Servië, maar ook in

Meerkoppigheid van dieren kenden we al uit de mythologie, bij 'onze' hellehond Cerberus (afb 11), en bij de veerkoppige slang Naga, (afb 41) die de Boeddha beschermend overhuift. Een mooi Swankalok beeld van een olifant met drie koppen (afb 42) bevindt zich in de collectie van het Leeuwarder Museum Princessehof. Dit komt uit Thailand en stamt uit de 15e eeuw. Maar ook bij de Afrikaanse Lobi is de meerkoppige slang vaak afge-

35. het Middeleeuwse Neurenberg

beeld (afb 49). Transformatie in de zin van een veel groter of kleiner lichaamsdeel zoals we bij het sprookje 'Langnek' zagen is in de Afrikaanse kunst niet een specifiek verschijnsel, hoewel disproportionaliteit natuurlijk veel gezien wordt. Het buiten verhouding groter afgebeeld zijn van het hoofd, en vaak van geslachtskenmerken berust vooral op het grote belang, dat aan deze lichaamsdelen wordt toegekend.

Ook in Oost-Afrika bij de Mambwe 36. en Westelijk bij de Chamba 37. en

de Lobi 38. zien we Tweehoofdigheid

39. Dogon, tweehoofdig - hout h 41 cm - Sangha, en

40. Dogon, driehoofdig - brons h 7 cm - Jadianga

41. Boeddha óp en overhuifd door 7-koppige Naga. h 19

42. Driekoppige olifant, Thais aardwerk 15e eeuw

Twee hoofden in de Pacific: 43. Paas-

eiland ; en 44. de Societeits Eilanden

45. Ganesha nog steeds van deze tijd

Kwalitatieve transformatie - Hybriditeit

Hebben we het in de vorige afleveringen voornamelijk gehad over het ontbreken van lichaamsdelen, of een surplus daaraan, een combinatie met niet-menselijke lichaamsdelen is een haast nog gekker verschijnsel.

Zo'n hybride samenstelling van een *menselijk lichaam met een dierenkop* zagen we al bij Egyptische goden (afb 9 - Horus, Seth, Ra, Bastet, Sobek e.a.). Dat is wel héél lang geleden, dat er zo gedacht werd, zeg

je? Maar ook Ganesha, de Hindoe-god van kennis en wijsheid stamt uit oude tijden en toch is zijn functie nog heel actueel : ook hedendaagse Hindoes bidden tot Ganesha (afb 45) bijvoorbeeld voor ze aan iets nieuws beginnen, zoals een nieuwe baan of wanneer ze verhuizen. Ook uit onze eigen sprookjes en gruwelverhalen kennen we allerlei mensfiguren met een beestenkop, zoals "het meisje met het varkenshoofd" (afb 46). Dat is een oud Nederlands volksverhaal , dat eeuwen lang als 'waar gebeurd' stand

hield. Over haar werd in Amsterdam nog in de 19e eeuw [2] een smartlap gezongen, 'Miss Piggy avant la lettre'.

Toch zie je in de Afrikaanse kunst niet echt vaak een mensfiguur met dierenkop, maar het bestaat wel, zoals het aardewerken Dogon beeldje van een mens met geitenkop op afb 44. Andere Afrikaanse voorbeelden zijn een Lobi mensfiguur met paddenkop (afb 48) en een Senufo beeldje van een zittende menselijke gestalte met een paardenkop (afb 50). Voor de meest

46. het meisje met de varkenskop van de 17e tot ver in de 19e eeuw populair

47. Dogon terra, geitenkop h 11 cm

48. Lobi - half man, half pad - h 30

49. Lobi - tweekoppige slang, ijzer

50. Senoufo-man met paardekop, h19

51. Ovimbundu - Mami Wata, hout - h 43 cm

52. Dogon zalfpot - 7 vd 9 mensen hebben benen - h 24

wonderlijk creaties moeten we echter naar het hoge noorden, waar zogenaamde Tupilaks ontsproten zijn aan het soms bange Inuït-brein, in een poging deze angsten te beteugelen, maar ook om invloed uit te oefenen. Het zijn kleine beeldjes van hybride wezentjes, soms deels hu- maan, door sjamanen gesneden uit bot (afb 53).

Het omgekeerde, dus een *dierenonderlijf met menselijk bovenlijf*, dat we al goed van de Egyptische Sfinx kennen, komt wél vaak voor. Het meest bekend is natuurlijk de zeemeermin, bij ons bekend uit zeemansverhalen en het sprookje van Andersen, maar ook in Afrika en zijn diaspora. Want daar is de watergeest Mami Wata een bekende 'verschijning'. In afb 48 is ze door een Ovimbundu snij- der met een vissenstaart afgebeeld, maar meestal zie je haar met twee benen.

Niet altijd valt zo'n transformatie direct op, en soms kan je er ook zo- maar overheen kijken. Dat merkte ik toen ik op mijn eigen Dogon zalfpotje (afb 52) ineens twee staar- ten 'ontdekte' bij twee van de negen mensfiguren. De zeven ande- re mensfiguren hebben gewoon benen.

Ook onze Griekse mythologie zit vol met zulke hybride wezens, van wie ik als meest bekende figuren noemde de god Pan (afb 4) en zijn satyrs, de Syrenen (afb 7) en de Centaur (afb 5). Een tribaal conglo- meraat van dit alles vinden we weer terug bij de Inuït, waar je onder de Tupilak beeldjes (afb 53 & 54) een keur aan bizarre combinaties van li- chaamsdelen vindt. Ook de Aziati- sche Boeddha-achtige figuur, zit- tend onder een huid van de Naga- slang (afb 57) verbeeldt zo'n inge- wikkelde combinatie. Dit is dus een mensfiguur, maar tevens een hybri- de wezen dat is samengesteld uit verschillende dieren, want deze my- tische mens heeft een slangenstaart in plaats van benen, én echte vleu- gels. Normaliter zit de Boeddha óp het slangenlijf (afb 41) en is hij niet

53+54 Tupilaks

onbestemde wezentjes bij de Inuït. Links uit bot gesneden.

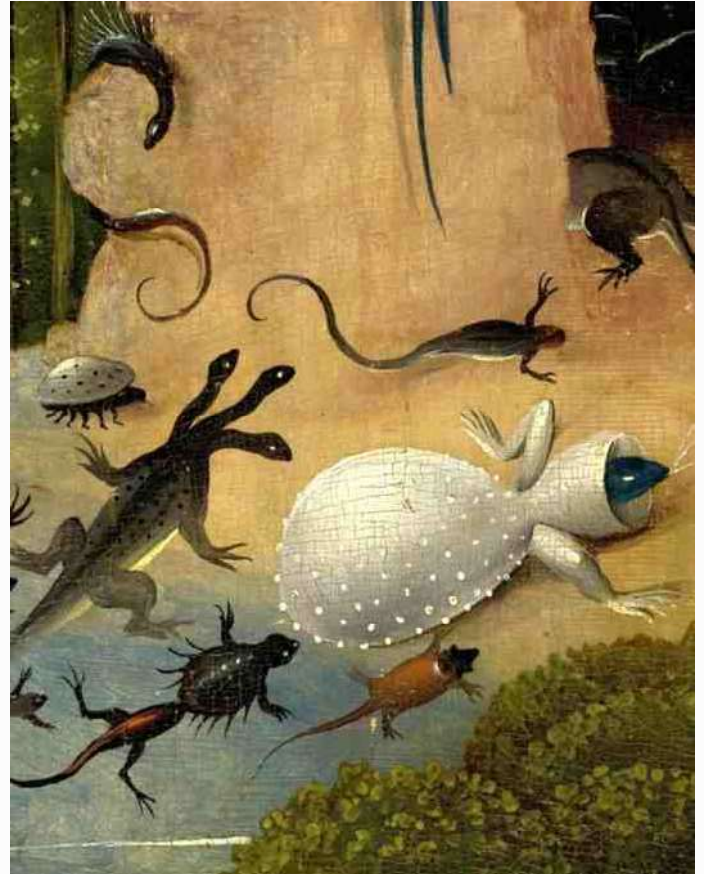
55. Het rijdier van de god Vishnu : Garuda, als vogel met tanden

56. Kraanvogel & schildpad combi staat voor : lang leven & geluk

57. Slangenstaart & vleugels - Hindoe? Boeddha? - h 27

58. Gedochten van Jeroen Bosch in 'de Tuin der Lusten'.

59. Guro - Luipaard & antilope: Zamble masker - h 40

60. Dogon - combinatie van vogel en haas - h 25 cm

61. Chinese draak in de stad

62. Senufo - krokodil & zwijn, Wabele masker – L 43

vereend met de veelkoppige slang zoals hier. En weliswaar wordt hij vaak met vleugeltjes afgebeeld, maar dan alleen met rudimentaire vleugeltjes aan de zijden van zijn nek, zoals dit ijzeren beeld ook heeft. Maar daarnaast heeft dit beeld tevens 'echte' vleugels. De figuur van *afb 57* zal waarschijnlijk dan ook niet de Boeddha voorstellen, maar een Hindoeïstische tegenhanger.

Voorstellingen van een *combinatie van alleen dierfiguren* zie je vooral in Aziatische kunst. Het meest bekend zijn de Chinese draken, die zijn afgebeeld op allerlei porselein. Slangvormige wezens mét pootjes en roofdierklauwen en –kop, al dan niet met vleugels. Op allerlei feestdagen kan je ze nu nog in het straatbeeld tegenkomen in de vorm van draken-marionetten (*afb 61*). Een even bekende figuur is Garuda, het rijdier van de Hindoe god Vishnu. Velen kennen Garuda vooral als naam van de Indonesische luchtvaartmaatschappij. De mythische Garuda heeft vaak het lijf van een vogel, maar de getande bek van een roof-zoogdier (*afb 55*). Een figuur, die je daar qua vorm gemakkelijk mee kunt verwarren is Singa, de vliegende tijger. In de Japanse kunst kwam ik de combi schildpad-kraanvogel tegen als symbool voor een heel lang leven (*afb 56*). En in onze westerse mytholo-

gie kennen we als multi-beest-combinatie het al eerder genoemde vliegende paard Pegasus, dat ook al door een luchtvaartmaatschappij als logo geannexeerd is (het Turkse Pegasus Airlines), maar ook, en bekender voor ons, door Mobil Oil. Ook de griffioen, een leeuw met adelaarvleugels en -kop is een bekende verschijning op onze wapenschilden. En natuurlijk vind je onder de Tupilaks (*afb 53 & 54*) ook allerlei voorbeelden van dier-dier-combinaties.

In Afrika vind je de combinatie van twee dieren vooral in maskers, zoals het Wabele masker van de Senufo (*afb 62*), en het masker Zamble van de Guro (*afb 59*). Opmerkelijk is, dat je zo'n combinatie in beelden slechts zelden ziet, maar ik vond een aandoenlijk exemplaar in het Dogon gebied, waar haas en vogel een lijfelijk verbond gesloten hadden (*afb 60*). Uit ons eigen grijze verleden kennen we natuurlijk al die bizarre combi's, die Jeroen Bosch in zijn schilderijen ten tonele voerde (*afb 58*). Dit in een tijd dat in onze contreien Christelijk religieuze angsten en dromen nog sterk de overhand hadden boven rationeel denken. Maar ook in de Islamitische leefwereld circuleerden tal van bizarre afbeeldingen van Dzjinn's, boze geestjes die mensen het leven zuur maakten – en nog steeds maken.

Totale transformatie of metamorfose

Een gedeeltelijke gedaantewisseling zoals hiervoor besproken, is in de beeldende kunsten direct te herkennen, maar een totale metamorfose niet, tenzij daarbij ook de context duidelijk is weergegeven. Het begrip metamorfose is vooral bekend uit de biologie bij de gedaantewisseling van bijvoorbeeld rups naar vlinder. Maar ook uit de mythologie noemde ik al de 'vermomming' van *mensfiguur als dier*, zoals de metamorfose van Zeus als zwaan of stier. Daar zijn mooie beelden en schilderijen van gemaakt, maar Zeus zou je zónder die context niet herkennen. Zonder weergave van Leda of Europa op de afbeelding zou je slechts de zwaan of stier als dier herkennen en zou het hele verhaal je ontgaan, en daarmee dus ook de metamorfose. Tenzij het beeld 'toevallig gevangen' is precies tijdens het proces van de transformatie, zoals dat jongetje uit het sprookje van de zes zwanen (*afb 12*). Dat deed ook de Nederlandse tekenaar Peter Vos recent, bij zijn illustraties van het boek "Metamorfosen" van de Romeinse dichter Ovidius (*afb 64*). Binnen de Afrikaanse en Oceanische tribale kunst gebeurt het afbeelden van context in de vorm van een tafereel eigenlijk nauwelijks, tenzij je een paartje of een moeder&kindbeeld tot dit

genre zou willen rekenen. In Aziatische (bv Hindoe-)kunst zie je dit echter volop. Enkele zeldzame voorbeelden van context bij de Dogon heb ik eerder beschreven [1], en ook van enkele andere tribale volkeren zijn er voorbeelden. Maar zónder die context lijkt een hond gewoon een hond, een hyena een hyena en een mens een mens. Maar dat beeld is vaak dus niet te vertrouwen.

Wat dat *in het dagelijks leven* betekent, realiseerde ik me toch nog niet goed. Op het dak slapend buiten het dorp Tsjogu (Mali) hoorde ik 's morgens tegen een uur of zes drie jonge vrouwen langs wandelen, al pratend met elkaar. Mijn gids zou toch ook al wakker moeten zijn, maar hij riep geen begroeting en dat was ongewoon voor hem. Bij het ontbijt vroeg ik hem of hij die vrouwen dan niet gehoord had. "Ja-wel" zei hij "maar heb je niet gehoord waar die vrouwen vandaan kwamen? Ze kwamen uit Bamba". "Nou en?" "Ja" zei hij „maar hoe ver is dat van hier?". "Een uur of vijf lopen" antwoordde ik. "Precies" zei hij, "dus zij zijn vanmorgen uit Bamba vertrokken en waren nu al hier. Dat moeten dus heksen zijn, en die kun je maar beter niet groeten". Het hele Afrikaanse leven is met dergelijke gedachten doordrenkt.

Hoe verwarrend is dat dan met de *maskerdansen*? Nou, dat valt mee, want eigenlijk levert zo'n masker helemaal geen verwarring op. De combinatie van hyenamasker en maskerdanser is gewoon duidelijk :

hyena. En deze gedraagt zich ook precies zoals hij zich volgens voor de daarbij behorende choreografie behoort te gedragen. Verwarrend wordt het pas, ook voor ons, als de mens misschien geen mens is, maar een geestverschijning of heks, of het dier geen dier. Want is de leeuw in je collectie (*afb 63*) nu een leeuw, of toch een heel ander wezen? Het omgekeerde, dus dat een mens die je tegenkomt misschien ook een dier zou kunnen zijn, zo'n metamorfose ken ik uit Afrika niet, maar kwam ik wel tegen in het Wereldmuseum, waar in een verhaal de Japanse vos Kitsune (*afb 65*) een menselijke gestalte aannam en daarmee de mens te slim af was. En dat komt dan weer verdacht dicht bij onze Vos Reinaerde en bij allerlei (ook moderne) verhalen waarin dieren mensenrollen vervullen.

Een totale metamorfose blijkt ook mogelijk te zijn *van plant naar mens of omgekeerd*, wat weer dicht aanschuurt tegen de animistische opvatting van een ziel of geest in een boom. Maar hoe ver staat dat af van hedendaagse meeslepende westerse verhalen als die van Marten Toonder of Tolkien, waarin een boom ineens menselijke trekken blijkt te kunnen hebben zoals praten, lopen en het vastgrijpen van slachtoffers. Ook in onze Griekse mythologie heeft het fenomeen fauna-flora-metamorfose een vaste plek, zoals waar Zeus een slippertje kon maken door zich te transformeren in een Gouden Regen. Daar werd ook de nimf Pitys in een boom veranderd om

aan haar belager, Pan te ontkomen (*afb 4*). En het bekendst is wellicht de mythologische jongen Narcissus, die in de bekende bloem werd veranderd omdat hij zijn ogen niet van zijn eigen spiegelbeeld kon afhouden. Ook het omgekeerde lijkt in onze culturen te lukken, zelfs transformatie van dood hout naar leven lukte met de tak waaruit een beeldje werd gesneden, dat nadien het jongetje Pinocchio werd. Zelfs kon zijn neus ook weer van vorm veranderen, en bleek voor hem een totale metamorfose in een ezel mogelijk, zij het tijdelijk. Het omgekeerde, dus transformatie van mens naar dode materie kennen we uit het Oude Testament van de vrouw van Lot, die in een zoutpilaar veranderde. Een vorm van bijzonder Bijbels doodgaan, waar ook weer Bijbelse wederopstanding tegenover gezet kan worden – maar dat onderwerp laat ik hier maar voor wat het is. Hoewel, als we dan toch in het Oude Testament terecht zijn gekomen noem ik toch nog even die wonderlijke transformatie van mensenrib naar Eva. Een vorm van klonen, waar sommige wetenschappers nog slechts jaloers van kunnen dromen.

Is transformatie dan alleen iets voor vlinder-biologen, mystici en tribale kunstliefhebbers? Dan is het toch goed om je even te realiseren, dat wij allen ooit ook zelf een complete metamorfose hebben doorgemaakt, van bevrucht eitje tot boreling, de zogenaamde 'embryogenese' en nadien geleidelijk ook weer van baby tot wie we nu zijn. Dat is een fascinerende continue gedaantewisseling, die we in belangrijke mate maken parallel met de dierenwereld. Minstens zo wonderlijk als al die mystieke droombeelden, maar dat is niet het onderwerp van dit verhaal.

Of misschien toch ..... ?

Maar daarvoor moet je nog tot het volgende nummer wachten.

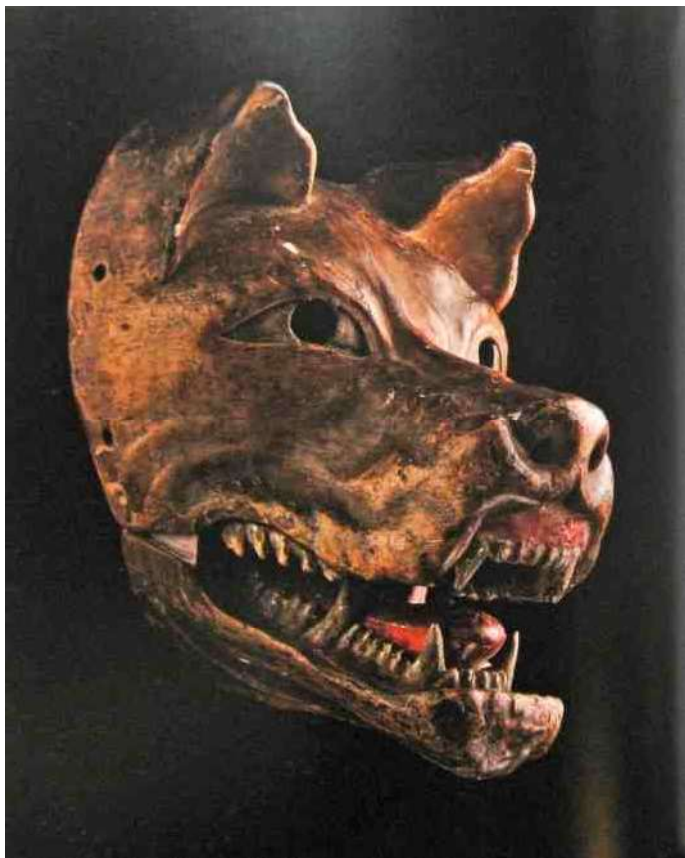
63. Dogon leeuw ..... , of toch mens?
- L 45 cm

64. *Antigone wordt ooievaar* - Peter Vos tekende Ovidius Nog tot 4 oktober is in Museum Twente (Enschede) een tentoonstelling te zien over Ovidius' *Metamorphosen* in de hedendaagse kunst, met o.a. werk van Peter Vos.

Literatuur

- [1] Hofkamp, Marchinus – *Onverwachte aspecten in de Dogonkunst* – Gienusart, Apeldoorn 2012
- [3] <http://nl.wikipedia.org/wiki/Ganesha>
- [4] Bakker, Cornelis - *Volksgeneeskunde in Waterland* – H.J.Paris, Amsterdam 1928

65. *Japans masker van de vos Kitsune, die zich in een mens kan transformeren*

Afbeeldingsnummers verwijzend naar *Transformatie* in **maart-editie**: Waar in deze editie verwezen wordt naar afbeeldingsnummers uit de maart-editie, dient u rekening te houden met onderstaande wijzigingen: afb.4 wordt 7, afb.5 → 9, afb.7 → 8, afb.8 → 11, afb.9 → 3, afb.11 → 6

Afbeeldingen *Transformatie* in dit nummer:

- 32. *Dogon, man & vrouw in één onderlijf, op antilope Ka*, partic. coll.
- 33. *Precolumbiaans terracotta* – Metropolitan Museum of Art, New York
- 34. *Neolithisch Vinca-beeldje* – Pinterest.com
- 35. afbeelding uit de *Nürnberger Chronik*, 1493
- 36. Jahn, Jens – *Tanzania* - Haus der Kulturen, München 1994 - h 29
- 37. *Chamba beeld*, h 61 cm, particuliere collectie.
- 38. Scanzi, G.F. - *L'art traditionnel Lobi* - Milanos, 1993 - h 30 cm
- 39. *Dogon*, h 41 cm, dorp Sangha, particuliere collectie
- 40. *Dogon brons*, h 7 cm, particuliere collectie
- 41. *Khmer-Bayon Boeddha onder de Naga*, brons, 12^e eeuw, partic.
- 42. *Sawankhalok keramiek olifant*, 15^e eeuw, Museum Princessehof
- 43. *Paaseiland, beeld hout+obsidiaan*, h 40 cm, Israel Mus. Jeruzalem
- 44. *Tahiti, beeld vroeg 19^e eeuw*, h 59 cm, British Museum, London
- 45. *Shiva & Ganesha* - harekrnsna.de
- 46. *Meisje met varkenshoofd* – houtsnede 1641
- 47. *Dogon, terracotta*, h 11 cm, dorp Yanda, particuliere collectie
- 48. *Lobi, man met bovenlijf van een pad*, h 30 cm, particuliere collectie
- 49. *ijzeren Lobi slang* - Tribal Art Gallery
- 50. *Senufo, man met paardenkop*, h 19 cm, particuliere collectie
- 51. *Ovimbundu, Mami Wata*, hout h 43 cm, particuliere collectie
- 52. *Dogon pot voor Karité boter*, h 23 cm, particulier collectie
- 53. *Tupilak beeldjes van bot, canadian-arctic.ch* – de hoogte van dergelijke beeldjes varieert zo'n 5 tot 15 cm.
- 54. De Lorm, A.J. - *Kunstzin der Eskimo's* – plaat XIV – Stols, 1945
- 55. *Vishnu, gedragen door Garuda*, h 83 cm, Bali, Mus.Volkenk.Leiden
- 56. *Kraanvogel en schildpad* - Chinese zijde, ± 50x35 cm - WereldMus.
- 57. *ijzeren 'soort' Boeddha onder de Naga*, h 26 cm, partic. collectie
- 58. Bosch, Jeroen (1450-1516), *'De tuin der lusten'*.
- 59. *Zamble masker, luipaard & antilope* – h 40 cm, Guro, partic.coll.
- 60. *Dogon vogel met hazenkop*, hout, h 26 cm – particulier collectie
- 61. *Chinese draak door moderne straten* - arendlandman.nl
- 62. *Wabele masker, krokodil & zwijn* – L 43 cm, Senufo, partic.collectie
- 63. *Dogon, liggende leeuw*, lang 53 cm, dorp Boundou, particuliere coll.
- 64. Vos, Peter (1935) - *van Antigone tot ooievaar* – uit *'Metamorfosen'*
- 65. *Masker van Kitsune* – Wereld Museum, Rotterdam